

УДК 340.12

С. Соляр, здобувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Громадянське суспільство: загальнотеоретичні підходи до визначення

У статті узагальнюються наведені в науці підходи до розкриття природи і сутнісних ознак громадянського суспільства в сучасних умовах. Автор обґрунтовує точку зору, згідно з якою найбільш повне уявлення про громадянське суспільство сьогодні надає підхід, що розкриває його як сферу вільної комунікації учасників суспільних відносин, в основі якої — не родинні зв'язки, а мета реалізувати певні спільні інтереси (політичного, соціального, економічного, культурного чи іншого характеру) поза інститутами публічної влади.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, правова держава, інтерес.

Громадянське суспільство — одне із ключових понять сучасної юриспруденції, політології, філософії, соціології. Адже це «більш серйозне, ніж демократія, гасло, оскільки поняття «громадянське суспільство» вказує на конкретні інституційні умови і необхідний історичний контекст» (Е. Гелнер), «свого роду знак часу або концептуальний код епохи» (З. Т. Голенкова).

Слід визнати, що питання становлення та функціонування громадянського суспільства завжди перебували в центрі наукових досліджень як юридичних, так і інших суспільних наук. До найбільш ґрунтовних праць із вказаних проблем відносять дослідження Е. Арато, Г. Арндт, А. Блека, Ю. Габермаса, Е. Гелнера, Р. Дарендорфа, Д. Кіна, Л. Колаковські, Дж. Л. Коена, Р. Патнема, А. Селігмена, Ж. Кермана і Р. Фассаера та інших. Серед вітчизняних і російських вчених, що зробили свій внесок у розв'язання проблем, пов'язаних із еволюцією теорії громадянського суспільства, слід назвати В. Варивдіна, В. Демидова, Ф. Канака, А. Карася, В. Князева, А. Колодій, А. Кочеткова, І. Кравченка, Л. Мамута, В. Моргуна, А. Одинцову, І. Орлову, Я. Паська, Ю. Резніка, А. Соловійова, В. Шинкарука та інших.

У цілому маємо констатувати, що з проблематики громадянського суспільства накопичено значний обсяг наукових праць, що зумовлює необхідність узагальнення тих основних підходів до визначення громадянського суспільства, що представлені в науці.

Громадянське суспільство сьогодні здобуває визнання елементу міцного фундаменту політичної системи, навіть більш важливого, ніж вільні вибори [1, с. 180]. Як справедливо відзначається в літературі, «його розуміння має сильно розмиті характеристики і разом з тим відчуває на собі зовсім різні підходи до визначення своєї сутності з боку вчених-політологів, соціологів та юристів» [2, с. 82]. «Поняття громадянського суспільства нагадує посмішку Чеширського кота, що посміхається нам скрізь, за винятком лише тих місць у світі, де все ще панують авторитарні режими» [3, с. 27].

Серед існуючих підходів до розуміння громадянського суспільства ми пропонуємо виділити такі основні групи:

1. Широкий підхід, прибічники якого під громадянським суспільством розуміють певний етап розвитку будь-якого суспільства. За такого підходу «громадянськість» стає характеристикою всього суспільства в цілому, у тому числі держави як одного зі складових елементів такого суспільства.

Прихильники наведеного підходу виходять із того, що громадянське суспільство не є інституційним феноменом поряд із такими суспільними інститутами, як держава, партія, громадська організація. Це не утворення, яке в інституційному сенсі чимось відрізняється від суспільства як соціального феномену. Громадянське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків. Відповідно, якщо слідувати вказаній концепції, термін «громадянське суспільство» означає певний тип суспільства з відповідним рівнем соціального, економічного, політичного, культурного та правового розвитку [4, с. 76].

Таке розуміння громадянського суспільства ще називають генетичним або об'єктивістським. Його обстоюють такі відомі західні політологи, як Р. Арон, В. Гавел, Е. Гелнер, Д. Кін, В. Клаус, Д. Кола, К. Поппер. У цілому, таке визначення фактично збігається з поняттям демократії, його використання не додає нового розуміння громадянського суспільства, а отже, виявляється зайвим.

2. Підхід, у межах якого під громадянським суспільством прийнято розуміти комплекс усіх позадержавних суспільних відносин (Р. Дал, Г. Г. Ділігенській, Д. Т. Жовтун, А. А. Зінов'єв, Г. Йоаш, Ф. Кондорші, М. Маркус, М. Молнар, В. В. Мостовий, А. Селіджмен, А. К. Уледов, Е. Ханкіш).

За такого підходу громадянське суспільство заявляє про себе як природна форма опозиції авторитету влади [5, с. 14], розвинута система суспільних відносин, основу якої складають недержавні відносини, що реалізуються в діяльності інститутів громадянського суспільства — політичних партіях, громадських організаціях, ініціативах, громадських рухах, недержавних засобах масової інформації, здійснюють визначальний вплив на діяльність органів державної влади та протидіють їй у випадку посилення авторитарних тенденцій.

Громадянське суспільство, таким чином, розглядається як особливий соціокультурний простір, в якому формується система недержавних суспільних інститутів і відносин, що створюють можливість і умови в рамках загальноприйнятих правових норм кожній людині як самостійному суб'єкту суспільного життя реалізувати свої громадянські права, задовольняти свої матеріальні і духовні потреби. Сутність громадянського суспільства визначається мірою індивідуальної свободи, самоцінності і самовизначення окремо взятої особистості в суспільстві, а його зміст — взаємодією і взаємовідношенням незалежних один від одного і від держави індивідів.

У цілому, ідея розмежування громадянського суспільства і держави виникла в Європі наприкінці XVIII ст. і розроблялася на початку XIX ст. Термін «громадянське суспільство» (*societas civilis*), який традиційно застосовувався для позначення мирного політичного ладу, керованого на основі закону, став замість цього використовуватися для позначення окремої інституціональної сфери життя, яка не збігається з інститутами державної влади, що існують на даній території [6, с. 18]. В. В. Речицький, також виходячи із розмежування двох сфер — громадянського суспільства і держави, вказує на відмінність їх пріоритетів. Якщо для держави такими пріоритетами залишаються безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетами стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність [7, с. 90].

На нашу думку, визначення громадянського суспільства як особливої позадержавної сфери має безумовні переваги над тлумаченням його як особливого стану суспільства. Воно відбиває реальні процеси розвитку суспільства і його соціальної структури, оскільки виходить із визначального чинника людської діяльності — інтересів; виокремлює питання про взаємовідносини громадянського суспільства і держави, надаючи йому істотного значення у суспільно-політичному житті.

Разом із тим ми не можемо не помічати, що зосередження дослідників тільки на широкому визначенні громадянського суспільства часто призводить до невиправданого протиставлення його державі, акцентування уваги лише на самостійності та незалежності від неї. Унаслідок цього звужується зміст громадянського суспільства, втрачається об'єктивність його розгляду [8, с. 51].

Так, вказується, що загальним недоліком підходу, відповідно до якого виокремлюються лише дві сфери — держава та громадянське суспільство — є те, що структура громадянського суспільства визначається за «залишковим принципом», тобто шляхом виключення із соціального життя державного начала і деяких аспектів публічного права [9, с. 26].

3. Точка зору, відповідно до якої є такі основні сфери суспільного життя: публічна сфера (тобто сфера реалізації загального суспільного інтересу, а тому — сфера функціонування публічної влади), економічна сфера (в якій відбувається реалізація суто економічних інтересів і розвиток якої є можливим як за умови наявності громадянського суспільства, так і в умовах його відсутності або слабкості), сімейна сфера і, нарешті, громадська сфера, тобто сфера вільної комунікації членів суспільства з метою реалізації певного спільного інтересу, сфера реалізації свободи¹. Такий підхід відповідає «габермасівській» ідеї, за якою громадянське суспільство покликано здійснювати контроль як за державою, стримуючи її в зазіханні на особисту, політичну, культурну, громадську свободу громадян, так і за капіталом. «Те, що мається на увазі під «громадянським суспільством» сьогодні, за контрастом зі змістом марксистської традиції, більше не включає [в себе] економіку, засновану на приватному праві і керовану за допомогою ринку праці, капіталом і товарами. Швидше за все, воно складається з тих неурядових і неекономічних зв'язків і добровільних асоціацій, які втілюють

¹ У дещо інших термінах цей самий підхід подано в колективній монографії «Політична система і громадянське суспільство», автори якої вказують на чотири основні сфери громадянського суспільства: політична – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян у різного роду партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях; економічна – це економічні відносини і насамперед відносини власності; соціальна – це утвердження середнього класу; духовна – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства у суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій і у формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій [10, с. 37].

комунікаційні структури публічної сфери в суспільному компоненті життєвого простору («life world»)) [11, с. 366]. За такого підходу з інституційної точки зору до громадянського суспільства належать «недержавні та позаекономічні союзи на добровільній основі».

Отже, за вказаним підходом, «суспільне життя в сучасному світі поділяється на три різні сфери — державу, економіку і громадянське суспільство» [12, с. 50], а громадянське суспільство являє собою «підсистему суспільства як цілого, яка наближається до соціальної (соцієтальної) сфери суспільного життя, напряду не пов'язану з економічно-виробничою та державно-управлінською його сферами» [13, с. 149].

4. Вказану типологію підходів до розкриття природи громадянського суспільства сьогодні можна доповнити поглядами прибічників тієї точки зору, що громадянське суспільство — це не тільки та сфера відносин, яка існує в межах національної держави, а й більш глобальна сфера, сфера так званого глобального громадянського суспільства [14, с. 250].

Наприкінці ХХ ст. соціологічний лексикон поповнився новим терміном «глобалізація», утвореним від французького слова *global* — глобальний (такий, що охоплює усю земну кулю, всеосяжний). Після впровадження в науковий обіг поняття «глобалізація» широко використовується в соціальних науках для позначення проблем, реальностей, процесів і явищ планетарного масштабу [15, с. 7]. Глобальне громадянське суспільство — поняття, яке вживається в окремих західних концепціях глобалізації для позначення широкої позаполітичної спільноти людей, сформованої на основі загальних цінностей з метою вирішення загальнозначущих проблем людства. Уперше в науковий обіг таке поняття ввів американський політолог Х. Булл. На його думку, таке суспільство є глобальним не лише тому, що воно зіткане із зв'язків, які перетинають національні кордони і проходять через «глобальний, позатериторіальний простір», а й тому, що серед членів глобального громадянського суспільства набирає сили глобальне мислення [16, с. 232].

У той же час існують концепції, які розглядають громадянське суспільство тільки в світлі національних держав (Ф. Хатчесон, А. Фергюсон, А. Сміт, Е. Шилз, А. Селигман). В них висловлюється думка, що сфера цінностей, які створює громадянське суспільство, стосується цінності лише національної культури. Національність дає людям загальну ідентичність. Вона дозволяє їм сприймати себе як тих, хто спільно формує світ своїх.

Утім слід визнати, що принциповою відмінністю ідеї громадянського суспільства ХХІ ст. від ідеї громадянського суспільства ХVІІІ ст. має стати те, що вона орієнтована на процес інтеграції суспільства в умовх глобалізації світу і його проблем. Проте, на нашу думку, даний підхід не може розкрити глибинної природи громадянського суспільства, виробити критерії визначення його інститутів. Він лише визначає можливі напрями реалізації інтересів громадянського суспільства — зовнішні й внутрішні.

5. Такою, що найбільшою мірою відповідає сучасному етапу суспільного розвитку, на наш погляд, є точка зору, відповідно до якої громадянське суспільство становлять *будь-які форми комунікації членів суспільства для реалізації певних спільних інтересів*.

Як ми вказували, на противагу можливості включення форм активності, що засновані на спільному економічному інтересі, доволі активно висловлюється думка, за якою об'єднання, що мають за мету отримання прибутку, не можуть вважатися частиною громадянського суспільства, адже «економіки товарного виробництва схильні до руйнування структур громадянського суспільства, всередині якого вони функціонують і від якого залежать у своєму самовідтворенні» [6, с. 26]. За такого підходу політичне, економічне та громадянське суспільство розглядаються як три сфери відносин. Політична сфера складається з політичної еліти та конкуренції серед неї за владні пости. Економічне суспільство стосується безлічі ділових організацій, що прагнуть отримати прибуток. Громадянське суспільство — це сфера організацій, груп та асоціацій, формально створених, захищених законом, з незалежними керівними органами та добровільним членством пересічних громадян. Таким чином, відстоюється точка зору, яку ми віднесли до третьої групи підходів, заснована на ідеї щодо необхідності концептуального відокремлення громадянського суспільства як організаційної основи публічної сфери не тільки від держави, а й ринкової економіки [17, с. 18].

На наш погляд, в основі розуміння суспільних інститутів мають лежати певні єдині вихідні ознаки, що розкривають їх природу і дозволяють зрозуміти їх роль у суспільному житті. Відповідно громадянське суспільство як суспільне явище визначається через таку сутнісну ознаку, як заснованість на певному спільному інтересі комунікації учасників суспільних відносин, що реалізується поза сферою родинних відносин і поза сферою реалізації публічної влади. Це «простір непримусової людської асоціації» [18, с. 67]. «Неважливо: створюється

конкретне об'єднання для отримання прибутку чи для досягнення будь-якої іншої мети. Ключова ознака тут — добровільність нашої участі в ньому» [19, с. 142–143].

Крім того, ідея громадянського суспільства виникала саме як ідея свободи реалізації економічного інтересу членів суспільства. Громадянське суспільство зароджується на рубежі феодалізму, переходу від аграрного до індустріального суспільства. Основою особистісної свободи громадянського суспільства вчені справедливо називають приватну власність. Остання, створюючи багато центрів економічної влади, виключає її централізацію однією особою, групою або партією і врівноважує владу держави.

Наявність альтернативних джерел засобів існування забезпечує свободу вибору в різних сферах суспільного життя. Тому розмежування власності і влади, економічної і політичної свободи можна вважати критерієм реального існування громадянського суспільства.

Як бачимо, не тільки ідейно економічний інтерес не має жодних підстав відокремлювати від будь-якого іншого суспільного інтересу, який може реалізовуватись поза родинними зв'язками і поза сферою реалізації публічної влади, а й історично витоки громадянського суспільства пов'язані із економічною сферою відносин.

Таким чином, громадянське суспільство має розглядатися як об'єднання вільних і рівних громадян, в якому громадяни мають права і можливості, виходячи із спільних інтересів та потреб, єднатися у правовій, економічній, соціально-політичній та інших сферах. При цьому підприємницька діяльність в будь-яких її організаційних формах не повинна опинятися поза сферою громадянського суспільства, адже «основою формування громадянського суспільства може стати лише розвинута приватна власність. Вона повинна мати соціальний характер, існувати не як самоціль, а як динамічне явище, яке створює основу економічного зростання і соціального благополуччя. Інститутом, через який реалізується право власності, і який забезпечує економічний прогрес в умовах громадянського суспільства, є підприємницька діяльність» [20, с. 15].

Отже, громадянське суспільство має розумітися як сфера вільної комунікації учасників суспільних відносин, в основі якої перебувають не родинні зв'язки, а мета реалізації певних спільних інтересів — політичного, соціального, економічного, культурного та іншого характеру — поза інститутами публічної влади.

Список використаної літератури

1. Лукас Эдвард. Нестройный марш свободы / Э. Лукас // Мир в 2050 году / под ред. Дэниела Франклина и Джона Эндрюса. — М. : Манн, Иванов и Фербер, Эксмо, 2013. — 368 с.
2. Усватов И. С. К вопросу о структуре гражданского общества: определение понятия института гражданского общества / И. С. Усватов // Пробелы в российском законодательстве. — 2009. — № 4. — С. 82–84.
3. Капустин Б. Г. Критика политической философии: Избранные эссе / Б. Г. Капустин. — М. : Изд. дом «Территория будущего», 2010. — 424 с.
4. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П. М. Любченко. — Х. : Одиссей, 2006. — 352 с.
5. Горбань О. В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03 / О. В. Горбань ; Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. — Сімферополь, 2011. — 36 с.
6. Кин Дж. Демократия и гражданское общество : пер. с англ. / Джон Кин. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — 397 с.
7. Речицкий В. В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. — Киев : Сфера, 1999. — 496 с.
8. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В. Ф. Цвих ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 455 с.
9. Берченко Г. В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : за спец. 12.00.02 — конституційне право; муніципальне право / Г. В. Берченко. — Х., 2011. — 219 с.
10. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / за заг. ред. проф. А. І. Кудряченка. — К. : НІСД, 2007. — 396 с.
11. Habermas J. Between Facts and Norms / J. Habermas. — Cambridge, Mass. : MIT Press, 1998. — 631 p.
12. Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание — и направления для дальнейших исследований / А. Арато // Полис («Политические исследования»). — 1995. — № 3. — С. 48–57.
13. Основи демократії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. А. Ф. Колодій. — 3-тє вид., оновлене і допов. — Львів : Астролябія, 2009. — 832 с.
14. Цыро И. В. Механизм взаимодействия глобального и национального гражданских обществ / И. В. Цыро // Научные проблемы гуманитарных исследований. — 2010. — № 10. — С. 248–255.
15. Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / за ред. С. Макеєва. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — 372 с.
16. Резник Ю. М. Глобальное гражданское общество / Ю. М. Резник // Глобалистика : энциклопедия / гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. — М. : Радуга, 2003. — 1328 с.

17. Бусова Н. А. Суспільна раціоналізація і право у процесі модернізації : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Н. А. Бусова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2005. — 32 с.
18. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Ф. Колодій. — Львів : Червона Калина, 2002. — 276 с.
19. Боуз Д. Либертарианство: История, принципы, политика ; пер. с англ. / Дэвид Боуз. — Челябинск : Социум, Cato Institute, 2004. — 392 с.
20. Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. М. Тимченко ; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2001. — 18 с.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2013.

Соляр С. Гражданское общество: общетеоретические подходы к определению

Статья посвящена анализу и обобщению основных представленных в науке подходов к раскрытию природы и существенных черт гражданского общества в современных условиях. Автор обосновывает точку зрения, согласно которой наиболее полное представление о гражданском обществе сегодня дает подход, раскрывающий его как сферу свободной коммуникации участников общественных отношений, в основе которой — не семейные узы, а цель реализовать определенные общие интересы (политического, социального, экономического, культурного и другого характера) вне институтов публичной власти.

Ключевые слова: гражданское общество, демократия, правовое государство, интерес.

Solyar S. Civil Society: Theoretical approaches to the definition

The article is devoted to the analysis and generalization of the basic approaches to the disclosure of the nature and essential features of the civil society in the modern world. The author substantiates the view that the most complete picture of the civil society today provides an approach that reveals it as a sphere of free communication participants in public relations, based on no family ties, and the aim to implement some common interests (political, social, economic, cultural and other nature) outside the institutions of public authority.

Keywords: civil society, democracy, the rule of law, interest.